

Séták a német múltfeldolgozás műhelyeiben*

Vergangenheitsbewältigung – nem tartozik a legegyszerűbb német szavak közé, mégis világszerte sokan megtanultuk. A német „múltfeldolgozás” sokszor hivatkozott, sokszor csodált példává vált nem csupán a történészek, de a történelem iránt érdeklődők, és általában a média számára is. 2007 óta külön lexikonja is van.¹ Hivatkozási alap, origó – olyan etikai norma, amelyet minden saját múltjával szembenézni akaró (vagy szembenézni *kénytelen*) társadalom követendő példaként tűzhet maga elé – márpedig melyik az a társadalom, amelynek szekrényeiben ne rejtőznének a múltból ott maradt politikai csontvázak? Különösen itt, Kelet-Európában, ahol a posztszovjet *Vergangenheitsbewältigung* dívik – a maga sajátos módján hatalmi alapon meghatározva a diskurzus tereit és irányait, egyben pedig relativizálva, a diszkurzív margóra szorítva a sztálinizmust és posztsztálinizmust megelőző korszakra irányuló múltfeldolgozást. De említhetnénk más példákat is: Dél-Afrikát például (amellyel az interjúalanyok közül Jürgen Zimmer foglalkozik részletesebben), vagy éppen Latin-Amerikát, ahol a diktatúrák bukása utáni múltfeldolgozás több országban is komoly társadalmi szerepet kapott az új nemzeti identitások

* LACZÓ Ferenc: *A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2016.

¹ Torben FISCHER–Matthias N. LORENZ (Hrsg.): *Lexikon der »Vergangenheitsbewältigung« in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Transcript Verlag, Bielefeld, 2007.

kikovácsolásában (és egyben komoly társadalmi feszültségek forrása is mind a mai napig).

Kétségtelen: a német társadalom (és nem utolsósorban a németországi történettudomány) igen messzire jutott a múlt (egy igen rettenetes múlt) feltárásában, ami – emlékezzünk George Santayana közhelyé idézett megjegyzésére, miszerint „akik elfelejtik a múltat, arra ítéltetnek, hogy megismételjék azt” – egy új Németország előfeltételének látszott. A műltfeldolgozás széles körű társadalmi projektté vált, kiterjedt intézményrendszert kapott, és olyan mértékben szervesült a német közgondolkodásban, hogy – egészen a legutóbbi időkig – lényegében megkérdőjelezhetetlen kategorikus imperatívuszokat fogalmazott meg.

Ha az ember távolabbról, kicsit hunyorítva nézi, ezt az összképet kapja, és mivel ez az összkép nagyjából megfelel az elvárásainknak, amit egy példával szemben támasztunk, hajlamosak vagyunk nem változtatni a fókuszon. *„A német közelmúlt tudományos és társadalmi feldolgozása világszerte komoly presztízsnak örvend. A német műltfeldolgozás egyesek szerint modellértékű”* – olvasható a tárgyalt mű hátsó borítóján.

Am Laczó Ferenc kötetében élesebbre állította a képet, és közelebb lép, sőt magába a képbe lép be: a „műltfeldolgozás” alakítóival, formálóival készített nagyinterjúkat. Olyan német történészekkel, akiknek nem csupán szakterületük a náci Németország és a holokauszt, hanem legtöbbjük a műltfeldolgozás valamely emblemikus intézményében dolgozik, azt vezeti: Norbert Frei a 20. Századi Történelem Jénai Központjának igazgatója, Frank Bajohr a Jelenkorkutató Intézet Holokauszt Tanulmányok Központjának igazgatója, Raphael Gross a Simon Dubnow Intézet igazgatója, Volkhard Knigge a Buchenwald és Mittelbau Dora Emlékhely Alapítványának igazgatója. Vagyis olyan szakemberekről, tudósokról van szó, akik a tudományos kutatások mellett (azokkal párhuzamosan, vagy éppen azokon túl, nézőpont kérdése) annak az átfogó narratív térnek is aktív alakítói, amely mindmáig a háború utáni német történeti identitás gerincét képezi.

Laczó kérdéseivel ügyesen irányítja interjúalanyait, és így egyszerre kapunk rövid, de sokszor igen informatív pályaké-

peket, némi intézménytörténetet, történetfilozófiát, betekintést kutatási eredményekbe, vitákat és azok recepcióit – a kirajzoló kép pedig természetesen sokkal összetettebb, mint amire preconcepciózusan számítottunk.

A történészek szocializációja, egyáltalán az a kérdés, hogy a különböző generációkhoz tartozó, eltérő családi és kulturális háttérű egyetemistákat mi fordította annak idején a történettudomány, és azon belül kiemelten a Harmadik Birodalom kutatása felé, igen érdekes képet ad a háború utáni német történeti tudat fő narratíváinak korszakolásáról. Eddig is tudhattuk, nem volt ez olyan egységes, egyértelmű folyamat, mint amilyennek retrospektíve hajlamos tekinteni magát, és mai, kissé monolit önreprezentációja néha delejes hatással van a külső szemlélőre is, ám a kötet olvasása közben mélyebben belelátunk ennek rétegeibe.

Az interjúkból kibontakozó képek rávilágítanak ennek a folyamatnak az etapjaira, és azok nem feltétlenül egy lineáris, pusztán kronológiai fejlődés eredményei. Sőt. Fontos szempont, hogy ha „német múltfeldolgozásról” beszélünk, akkor ne csupán az NSZK ebbéli fejlődésére gondoljunk (bár kétségtelen, hogy a német újraegyesítés valójában az NDK megszűnését, NSZK-sodását jelentette, és nem valamiféle konvergenciát a két államalakulat között), hanem az NDK örökségére is – különösen annak fényében, hogy ezáltal a posztszovjet Vergangenheitsbewältigung is bekerül a diskurzusba, sajátos viszonyítási alappá válik. *„Száz interjú után kifakadtunk, és a legfontosabb hivatalos NDK-s kapcsolatunknak megmondtuk, hogy megvezetve érezzük magunkat: mintha valamit titokban tartanának előttünk, amiről nyilvánosan állandóan megemlékeznek, a társadalomban kámforrá válik! Látni akartunk egy igazi antifasisztát! Erre bemutattak nekünk egy hivatalosat”* (43. o.) – emlékezik az oral historyt kutató Lutz Niethammer egy 1987-es NDK-beli kutatóútjára, ahol – állami engedéllyel – munkásokkal készítették a náci korszakra vonatkozó életútinterjúkat. Az NDK centralizált emlékezetében az antifasizmus állami monopólium volt, és ez a monopólium – a „jó oldal” kétes narratívája – mintegy automatikusan terjedt ki az állam polgáira is.

Nem kevésbé érdekes a generációs etapok kérdése, ami egyrészt összefügg a történészek szocializációjával, másrészt – és ez nem kevésbé fontos, ha nem fontosabb – Németország (praktikusan az NSZK) háború utáni gazdasági és politikai fejlődésével. Ez határozta meg a kutatások irányát csakúgy, mint a módszertant, sőt a mögöttes történetfilozófiát – hogy mit tekintettek a történészek kutatatandó (vagy éppen absztrakt módon meghatározandó és megítélendő) problémának, és kutatásaik (illetve értékeléseik) milyen helyet kaptak a társadalmi tudatban. Mindez közhelynek látszik, mégis kifejezetten érdekes, hiszen olyan folyamatba látunk bele, amely a magyarországi történettudomány számára jórészt az elvégzendő feladatok listáján van. Dióhéjban: az adenaueri „nácitlanítás” röpke (és meglehetősen korlátozott hatékonyságú) évei után az 1950-es éveket alapvetően az áldozati narratíva uralta. A hidegháborúban Németország új szerepet kapott a nyugati szövetségi rendszerben, és a hidegháború magával hozta a „hideg amnesziát”, ahogy Jörg Friedrich 1984-es könyvében² nevezte – az igazi „nagyvadak” kivételével a náci múlt, a kooperáció és a kollaboráció különféle fokozatai a német újjáépítésben vállalt új szereppel megválthatóvá váltak. Az ehhez kapcsolódó áldozati szerep (tulajdonképpen szinte mindenki a náciizmus áldozata volt) ehhez tökéletesen illeszkedett – az igazolóbizottságok előtt a német polgárok körkörösén bizonyították egymásról, hogy tulajdonképpen nem voltak nácik. Az áldozati szerep és a konstruktív megbocsátás együttesen hozta létre a „hallgatás” falait, amelyek társadalmi szinten külsődlegessé, pusztá gesztusokká tették a német állam emlékezetmunkáját (ami elsődlegesen nem a német társadalom sajátos amnéziáját akarta feloldani, hanem a nemzetközi közösségnek küldött jelzések sorozata volt).

Ez a trend csupán az 1960-as évek végén tört meg, és lényegében a ’68-as generáció”, vagyis a háború után született első nemzedék színre lépésével fordult át a szülőknek, nagyszülőknek, tanároknak, professzoroknak feltett kérdésbe: „hol voltatok akkor?”, bár az új vizsgálatok már az 1960-as évek ele-

²Jörg FRIEDRICH: *Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bundesrepublik*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1984.

jén megindultak. (Peter Weiss híres, óriási botrányokat kavaró darabja, A vizsgálat [*Die Ermittlung*] az 1963 és 1965 között folyó frankfurti *Auschwitzprozess* anyagaira és rémes élményére épül.) Ekkor indult meg igazán a levéltári anyagok kutatása (ebben nagy szerepe volt a kötetben sokszor említett Martin Broszatnak, aki 1926-ban született, és 1944-ben, egyetemista-ként belépett az NSDAP-be – éppen ez az élménye vitte rá, hogy egész életében azt kutassa, hogy – ahogy Ian Kershaw írja – „miként süllyedtek a németek ebbe a barbárságba”). A levéltári anyagok, a bűnösök, majd az intézmények szerepének vizsgálata új vizsgálatokat és új szintéziseket eredményezett. Mikor 1970-ben Willy Brandt kancellár térdet hajtott a varsói gettólázadás mártírjainak emlékműve előtt, az már az új műltfeldolgozási etap (és az új emlékezetpolitika) nyitánya volt, amely tulajdonképpen mindmáig tart. Ennek lényege a korábbi „elhallgatással” ellentétben a „szembenézés”: a nagy port felvert, nemzetközivé szélesedő 1986–1989-es *Historikerstreit*³ óta ezt az ívet akár töretlennek is nevezhetnénk. Sokáig igen eredményesnek is tűnt, bár limitjeit – a kollektív emlékezet és annak

³ A *Historikerstreit* (történešzvíta) 1986 nyarán robbant ki, mikor a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* közölte Ernst Nolte *Die Vergangenheit, die nicht vergehen will* (Műlt, amely nem akar elműlni) című írását. Nolte ebben azt a tēzist képviselte, hogy a náci terror (és így a holokauszt) tulajdonképpen „csak” a sztálini terrorra adott válasz, afféle önvédelem volt. Nolte szerint „végre pontot kell tenni” az addigi morális diskurzus végére, és szakítani a holokauszt egyediségének dogmájával. Nolte – és a hozzá csatlakozó „konzervatív” történészek (így Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand, vagy éppen Kohl kancellár tanácsadója, Michael Stürmer) azt vallották, hogy új alapokon kell (újra)építeni a német identitást, és „ki kell lépni Hitler árnyékából”, leszámolni a bűnösség narratívájával. Noltéval szemben Jürgen Habermas írta az első cikket, majd a – sokszor személyes vagdalkozásig is fajuló – vitába sokan becsatlakoztak, így a filozófus Micha Brumlik, vagy a történész Hans Mommsen. Habermas elutasította, hogy Nolte egy sikra hozza a sztálini terrort és a náci genocidiumot, és úgy látta, hogy a „konzervatívok” által elképzelt új német identitás Németország 1945 utáni „nyugati”, alkotmányos fordulatanak a megtagadása lenne. A „konzervatívok” leginkább a *FAZ*, ellenfeleik pedig a hamburgi *Die Zeit* lapjain fejtették ki véleményűket. A vita egészen 1989-ig elhűzódott (majd nemzetközi szinten is kiűjult 1997-ben, mikor Stéphane Courtois szerkesztésében megjelent az igen ellentmondásos *A kommunizmus fekete könyve*, és 2000-ben Németországban, mikor Nolte életművéért megkapta a CDU-hoz kötődő Konrad Adenauer-díjat.)

egyéni feldolgozása közötti szakadékokat például, amiről Aleida Assmann ír 2006-os tanulmányában⁴ – jól mutatja a 2002-ben megjelent *Opa war kein Nazi* (Nagyapapa nem volt náci) című interjúkötet.⁵ Ebből kiderül: az ezredforduló fiataljai – 1968-as szüleikkel ellentétben – immár nem egy elhallgatott múltra kérdeznek rá saját személyes családi történeteikben, hanem egy kanonizált múltképről fosztják le saját családi vonatkozásait; vagyis elfogadják az elutasítás kánonját, és az így keletkező kognitív diszsonanciát kreatív módon felépített személyes terükre (családi előtörténetükre) igazítják.

Laczó interjúalanyai alapvetően erről az időszakról, az 1980-as évektől máig terjedő időszakról beszélnek. Arról, hogy hogyan terjedt ki a kezdeti, a konkrét bűnösök feltárását szolgáló levéltári kutatás a náci rendszer megértésének, feldolgozásának igényévé. A kutatást akadályozó tabukról, a holokauszt egyediségéről és összevethetőségéről. A szemlélet változásáról, ahogy az etikai-ideológiai általánosításoktól a történészek eljutottak a konkrét, a náci Németországot különféle kontextusokba helyező kutatásokig. „[...] absztrakt rendszerviták – melyek résztvevői a gazdaság vagy a politika elsőbbségét még az általánosságok szintjén próbálták bizonygatni – szerencsére nincsenek már divatban. A kutatások hallatlanul konkretizálódtak” – fogalmazta meg az „árjásítást” kutató Franz Bajohr a kötet egyik kulcsmondatát (130–131. o.).

A kontextusok természetesen sokrétűek, időben és térben is kiterjedtek: a kutatók új generációja számára a náci Németország és a holokauszt nem egyediségében, hanem beágyazottságában fontos – tágabb időkeretben, nemzetközi összefüggéseiben, analógiáiban – igen érdekes, az 1930-as éveknek államkapitalizmus-vitáit felidéző közelítés Kiran Klaus Patelé, aki a roosevelti *New Deal* és a náci gazdaság- és államszervezet párhuzamait kutatja –, vagy éppen klónjaiban és

⁴ Aleida ASSMANN: Memory, Individual and Collective. In: Robert E. GOODIN–Charles TILLY (eds.): *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford University Press, Oxford, 2006. 210–224.

⁵ Harald WELZER–Karoline TSCHUGGNALL–Sabine MOLLER: „*Opa war kein Nazi*”. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis (Die Zeit des Nationalsozialismus)*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2002.

nácizmus-exportjában. Az emlékezetkánon történelmen kívülségével szemben – pontosabban annak kiegészítőjeként – a nácizmus történeti tárgyként válik tudományosan kutathatóvá, az absztrakt (etikai, ideológiai, politikai stb.) rendszerviták (látunk ilyeneket mostanában Magyarországon is, sok hozadékuk nem volt) mellett hogyan „konkretizálódnak” a kutatások, hogy azután e konkrét eredmények alapján akár a rendszerviták is egy magasabb, alaposabban okadatolt szinten folytatódhassanak.

A könyv hosszú, a recenzió rövid. A 11 interjúalany – álljon itt a nevük: Frank Bajohr, Michael Brenner, Norbert Frei, Christian Gerlach, Raphael Gross, Volkhard Knigge, Lutz Niethammer, Kiran Klaus Patel, Dieter Pohl, Dan Stone és Jürgen Zimmerer – rengeteg dolgot elmond életútjáról, a történeti kutatások és a Vergangenheitsbewältigung és az emlékezetpolitika intézményeiről, alakulásáról, viszonyáról. A kérdezőt és a válaszadókat egyaránt dicséri, hogy kifejezetten olvasmányos, néha sodró lendületű szöveget kapunk – a kutatás, a történelem iránti lelkesedés átsüt a sorokon. A módszertani sokszínűség, az egymással is vitatkozó narratívák.

A kép, amit a Vergangenheitsbewältigungról távolról és kívülről alkottunk („*a német–magyar kapcsolatok e téren jelenleg meglepően lazák, holott a politikai radikalizmus és a fizikai erőszak, a közép-európai zsidóság és a holokauszt története közös témák*” – olvasható a kötet hátoldalán), igen impresszív volt. Közelebbről nézve még izgalmasabbá vált. Van mit behozni Magyarországon is, ahol a múltfeldolgozás jobbára még ma is (sőt, egyre inkább) politikai, hatalmi játszma. Végezetül álljon itt a szerző szándéknyilatkozata, mást én sem igen tudnék kívánni: „*A kötetet abban a reményben ajánlom a magyar olvasóközönség figyelmébe, hogy beszélgetései nemcsak a német múltfeldolgozás mélyebb megértéséhez és reálisabb értékeléséhez járulnak hozzá, de talán a hazai dilemmák átgondolásához is segítséget nyújtanak majd.*”